

پژوهشی در خاستگاه اصلی صندوق
قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول
صفوی

الگوها و نمادهای مذهبی صندوق
قبر شاه اسماعیل، ماخذ: نگارندگان

پژوهشی در خاستگاه اصلی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول صفوی*

عباس غفاری** مریم صلاحی***

تاریخ دریافت مقاله: ۹۶/۱۱/۲۱

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۷/۲/۲۹

چکیده

صندوق قبر شیخ صفی الدین و شاه اسماعیل اول از آثار چوبی و نفیس هنر دوره اسلامی به شمار می آید. ساخت این دو صندوق قبر در بسیاری از منابع غربی و بعضاً ایرانی، به دوران حکومت همایون شاه و هنرمندان هندی نسبت داده شده است؛ این در حالی است که بر اساس مطالعات صورت گرفته دلایل بسیاری مبنی بر اصالت و خاستگاه ایرانی دو صندوق قبر مذکور می توان ارائه داد؛ از جمله تزیینات، مواد مصرفی و شیوه خاتمکاری متفاوت در مقابر هند و ایران، شباهت ساختاری دو صندوق قبر مذکور با آثاری از دوره اسلامی در ایران و دلایل تاریخی دیگر که در جریان پژوهش به طور مشروح مورد بررسی قرار گرفته اند. هدف پژوهش حاضر نقد فرضیه اهدا نمودن دو صندوق قبر مذکور توسط همایون شاه به شاه طهماسب اول صفوی و اثبات خاستگاه ایرانی این دو اثر فاخر هنری در قلمرو حکومتی دوره تیموری و صفوی در ایران می باشد. پژوهش در صدد پاسخ گویی به سوالات ذیل هدف گذاری گردیده است: آیا دو صندوق قبر مذکور اهدایی همایون شاه به شاه طهماسب اول و ساخته شده به دست هنرمندان هندی است؟ با استناد به چه دلایلی خاستگاه ایرانی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل مسجل میگردد؟

روش تحقیق در مقاله حاضر توصیفی-تحلیلی، رویکرد پژوهش، تطبیقی و جمع آوری داده ها و اطلاعات از طریق مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه ای صورت گرفته است. پژوهش به نتایج قابل توجهی منتهی گردیده از جمله آنکه در هیچ یک از منابع تاریخی مورد مطالعه، به اهدا نمودن صندوق چوبی از جانب همایون شاه به شاه طهماسب اشاره نشده است. این دو صندوق قبر به دو دوره متفاوت تاریخی تعلق داشته که احتمال همزمانی و اهدایی بودن هر دو از جانب همایون شاه به شاه طهماسب وجود ندارد. الگوهای تزیینی و فنون اجرایی در صندوق مقابر مذکور از منابع هنری دوره تیموری و صفوی در ایران تبعیت نموده است که به دست هنرمندان ایرانی و آشنا با این منابع هنری اصیل ساخته شده اند.

واژگان کلیدی

صندوق قبر، شیخ صفی، شاه اسماعیل اول، هنرهای سنتی، هنر تیموری، هنر صفوی، هنرگورکانیان.

* این مقاله مستخرج از پایان نامه کارشناسی ارشد مریم صلاحی با عنوان «طراحی و ساخت میز چوبی بر اساس تزیینات صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول صفوی» با راهنمایی نویسنده اول می باشد.

** استادیار و عضو هیات علمی دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، شهر تبریز، استان آذربایجان شرقی (نویسنده مسئول)
Email: Ghaffari@tabriziau.ac.ir

*** کارشناس ارشد هنرهای اسلامی (گرایش چوب) دانشگاه هنر اسلامی تبریز مدرس هنر دانشگاه محقق اردبیلی شهر اردبیل، استان اردبیل
Email: Mshonar10@yahoo.com

مقدمه

آیا دو صندوق قبر مذکور اهدایی همایون شاه به شاه طهماسب اول و ساخته شده به دست هنرمندان هندی است؟ با استناد به چه دلایلی خاستگاه ایرانی صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول صفوی مسجل می‌گردد؟

روش تحقیق

روش تحقیق در این جستار توصیفی-تحلیلی بوده ضمن آنکه سعی شده است بر اساس مطالعات تاریخی، به نقد فرضیه پژوهش مبنی بر اهدایی بودن دو صندوق قبر از جانب همایون شاه به شاه طهماسب اول پرداخته شود. جمع‌آوری داده‌ها و اطلاعات مرتبط از طریق مشاهدات میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای صورت گرفته است. رویکرد پژوهش رویکردی تطبیقی و صندوق قبر شیخ صفی الدین و شاه اسماعیل اول صفوی جامعه آماری پژوهش حاضر می‌باشد.

پیشینه تحقیق

تا کنون پژوهش قابل توجهی در رابطه با ابهام ایجاد شده در خصوص ماهیت، خاستگاه، ادعای ساخت دو صندوق قبر در هند و اهدایی بودن آن‌ها از جانب همایون شاه به شاه طهماسب اول انجام نگرفته است؛ لذا پژوهش حاضر در صدد ابهام زدایی از خاستگاه اصلی دو اثر فاخر هنری در قلمرو حکومتی دوره تیموری و صفوی در ایران می‌باشد. کتاب «باستان‌شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، ملکه گلمغانی زاده و حسن یوسفی، ۱۳۸۴»، «هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی الدین اردبیلی، ملکه گلمغانی زاده و حسن یوسفی، ۱۳۸۹»، «روضه وحید آفاق، ملکه گلمغانی زاده و حسن یوسفی، ۱۳۹۰»، «نقش و رنگ در بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، موسی رجبی اصل، ۱۳۸۱» و «گمشده‌ای از هنر معماری صفویه، شکوفه مصباحی، ۱۳۸۸» به توصیف و بررسی انواع هنرهای موجود در بقعه پرداخته و

صندوق قبر چوبی و نفیس شیخ صفی الدین و شاه اسماعیل اول صفوی، موجود در بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی در شمار ارزشمندترین آثار هنری دوره اسلامی به شمار می‌آیند. تعدادی از محققان و جهانگردان اروپایی این دو صندوق قبر را اهدایی همایون شاه امپراتور هند به شاه طهماسب اول در جریان سفر وی به ایران عنوان کرده و به هنر هند نسبت داده‌اند که در متن مقاله به تعدادی از این گزارش‌ها اشاره خواهد شد. تعدادی از منابع ایرانی نیز به نقل از گزارش‌های جهانگردان اروپایی به اشتباه این نظریه را تکرار نموده‌اند که باعث ایجاد نوعی ابهام در خصوص خاستگاه و هویت ایرانی این دو اثر ارزشمند گشته است. با مطالعات انجام گرفته می‌توان دلایلی مبنی بر رد فرضیه ساخت دو صندوق قبر مذکور توسط هنرمندان هندی و اهدا نمودن آن‌ها از جانب همایون شاه به شاه طهماسب اول ارائه داد. از جمله وجود دو شاخصه اصلی هنر ایرانی یعنی وحدت هنری و ارتباط بین تزیین و ایدئولوژی است که در تزیینات و فنون اجرایی هر دو صندوق قبر مشهود است. وحدت هنری از شاخصه‌های هنر ایرانی است که در میان آثار هنری یک دوره یگانگی ایجاد می‌نماید. به عبارتی بین تزیینات و فنون اجرایی دو صندوق قبر مذکور و دیگر آثار دوره اسلامی در ایران نوعی پیوستگی و تشابه وجود دارد. همچنین هنرمندان ایرانی با شناخت کافی از ایدئولوژی و مضامین دینی و عرفانی زمان خود آن را در هنر خویش نمایان می‌سازد. این ارتباط در قالب نقوش اسلیمی، ختایی، نقوش هندسی، کتیبه‌نگاری بواسطه آیات مقدس قرآن کریم و اسما جلاله در هر دو صندوق قبر مشهود است. جهت دستیابی به یافته‌های دقیق‌تر مقایسه‌ای در خصوص شیوه خاتمکاری و تزیینات مقابر هند و ایران صورت گرفته است. مسئله دیگر تاثیرگذاری و انتقال تجربیات هنری هنرمندان ایرانی در مکتب گورکانی هند بوده که زمینه این تاثیرگذاری طی سفر تعدادی از هنرمندان ایرانی به کشور هندوستان در زمان همایون شاه فراهم گردیده است. به عبارتی می‌توان گفت بیشترین تاثیرگذاری از سوی هنرمندان ایرانی در جریان شکل‌گیری مکتب گورکانی هند بوده است و دلایل دیگری که در ادامه به طور تفصیلی به آن‌ها پرداخته خواهد شد. هدف پژوهش حاضر نقد فرضیه اهدا نمودن دو صندوق قبر مذکور توسط همایون شاه به شاه طهماسب اول صفوی و اثبات خاستگاه ایرانی این دو اثر فاخر هنری در قلمرو حکومتی دوره تیموری و صفوی در ایران می‌باشد. پژوهش حاضر از این نظر حائز اهمیت است که علیرغم وجود اطلاعات نادرست از اصالت و خاستگاه دو صندوق قبر مذکور در تعدادی از سفرنامه‌ها و منابع غربی و نیز منابع ایرانی، هیچگونه پژوهشی در خصوص رفع این ابهام صورت نگرفته است. سوالات مطرح شده در راستای نیل به این مهم عبارت است از:

تصویر ۱. نمایی از گنبدالله‌الله و گنبد شاه اسماعیل، ماخذ: گلمغانی زاده و یوسفی، ۱۳۸۹: ۶۷

شیخ صفی‌الدین در این مجموعه به خاک سپرده شده‌اند که این امر موجب قرار دادن این مجموعه در شمار بناهای آرامگاهی گردیده است. مقبره شیخ صفی‌الدین که به گنبد الله معروف است در ضلع جنوبی بنای قندیلخانه یا تالار دارالحفاظ و سمت شمال حیاط مقابر قرار گرفته که پس از فوت شیخ به دستور جانشین و پسرش صدرالدین موسی ساخته شد. آرامگاه شاه اسماعیل اول صفوی نیز که تحت عنوان گنبد شاه اسماعیل معروف است در فاصله‌ی خالی مقابر محیی‌الدین محمد و شیخ صفی‌الدین اردبیلی قرار دارد (تصویر ۱). درون اتاق مقبره شیخ صفی سه قبر در اندازه‌های متفاوت مشاهده می‌شود که بزرگترین قبر متعلق به خود شیخ است (تصویر ۲). اتاق مقبره شاه اسماعیل نیز در جنوب غربی قندیلخانه یعنی در قسمت چپ شاهنشین قرار دارد که از لحاظ ارتفاع و مساحت از اکثر بناهای موجود در بقعه کوتاه‌تر و کوچک‌تر است (تصویر ۳).

گزارش جهانگردان اروپایی در خصوص صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول

جیمز موریه و راجر استیونس در طی بازدیدی که از بقعه داشته‌اند مدعی شده‌اند که صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول اهدایی همایون شاه به بقعه در زمان شاه طهماسب اول بوده است (گلمغانی‌زاده و یوسفی، ۱۳۹۰: ۱۰۵). موریه در بازدید خود از بقعه در سال ۱۲۳۳ هجری قمری عنوان می‌کند «صندوق مقابر توسط همایون امپراتور مغولی هند به آرامگاه هدیه شده است» (ویور، ۱۳۵۶: ۷۷). ویور نیز عنوان می‌کند: «صندوق چوبی قبر شاه اسماعیل هدیه‌ای از همایون امپراتور مغولی هند است» (همان، ۱۳۵). فریزر که در سال ۱۲۴۲ ه‍.ق از مقابر موجود در بقعه بازدید کرده است به نظر موریه اشاره داشته و بر آن تاکید می‌کند (brand.opcit: ۳). وزیر انگلیسی دوره ناصرالدین‌شاه به نام سرهنگ شیل نیز در بخشی از خاطرات خود در خصوص بازدید از بقعه می‌آورد: «در آرامگاه شاه اسماعیل صندوق بزرگی از چوب صندل با تزیینات عاج به شکل تابوت قرار دارد که همایون پادشاه هندوستان فرستاده است» (sheil.1978:327). لانس لاکهارت نیز معتقد است «همایون شاه صندوقی از چوب صندل که با مهارت منبتکاری شده بود به شاه طهماسب اول هدیه کرد» (پارسادوست، ۱۳۸۱، ۴۹۸). در منابع ایرانی نیز به این موضوع اشاره شده است: «جمعی از مستشرقین بر این باورند که همایون در سال ۹۵۰ هجری قمری در سفر به اردبیل به زیارت آرامگاه اجداد شاه طهماسب رفته و سپس در بازگشت به هند این دو صندوق را به رسم پیشکش که توسط هنرمندان هندی ساخته شده به آرامگاه شیخ صفی اهدا نموده است» (گلمغانی‌زاده و یوسفی، ۱۳۸۴، ۱۴۶) ولی در نهایت آن را قابل تردید دانسته و در عدم پذیرش این ادعا دلایلی را عنوان نموده‌اند. در بین گزارش‌های محققان

به تزیینات دو صندوق قبر مذکور نیز اشاره کرده‌اند. پایان‌نامه «صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی: شناخت طرح، فن و محتوی، مژگان خیرالهی، استاد راهنما: دکتر محمد خزایی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ۱۳۸۸». «طراحی و اجرای لایتینگ‌های چوبی در فضاهای داخلی بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی بر اساس آثار چوبی آن، هاله صنعتی ایرانی، استاد راهنما: دکتر مهدی محمدزاده، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ۱۳۹۱» نیز مجموعه آثار چوبی موجود در بقعه را مورد بررسی قرار داده است. مقاله «کاربرد تزیینی و مفهومی نقش شمسه در مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی، هاشم حسینی، مطالعات هنر اسلامی، ۱۳۹۰»، «ارزش‌های نمادین در نقوش هندسی مجموعه شیخ صفی، سارا رئیس‌زاده، فصلنامه علمی پژوهشی هنرهای تجسمی نقش‌مایه، ۱۳۹۰»، و «مفاهیم و بیان عددی در هنر گره‌چینی عصر صفوی، قباد کیانمهر و محمد خزایی، کتاب ماه هنر، ۱۳۸۵» تزیینات هندسی بقعه و آثار هنری آن را از نظر نمادشناسی مورد مطالعه قرار داده‌اند. مقاله «تأثیر ایدئولوژی صفویان بر منبتکاری دوران حکومت شاه طهماسب، قباد کیانمهر و همکاران، ویژه‌نامه علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۴» نیز به طور اختصاصی به چگونگی شکل‌گیری سبک ملی منبتکاری در دوره صفوی با اشاره به منبتکاری صندوق شاه اسماعیل اول پرداخته است.

نگاهی گذرا بر بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

بنای مجموعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی از ابنیه تاریخی و مذهبی اواسط قرن هشتم ه‍.ق است. این مجموعه در ابتدا خانقاه و مسکن شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی، صوفی بزرگ قرن هفتم ه‍.ق بوده که در همین مکان به ارشاد مریدان و پیروانش می‌پرداخته است. این خانه پس از وفات شیخ توسط فرزندان و بعدها نیز به دستور پادشاهان صفوی توسعه یافت و بناهای جدیدی به آن افزوده شد. تعداد قابل توجهی از افراد خاندان و شاهان صفوی از جمله خود

تصویر ۲. اتاق مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، ماخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. اتاق مقبره شاه اسماعیل صفوی، ماخذ: نگارندگان

اروپایی که به خاستگاه هندی دو صندوق قبر مذکور اشاره داشته‌اند، نظر پروفیسور پوپ که در سال ۱۳۱۶ خورشیدی از بقعه بازدید نموده حائز اهمیت است. وی در خصوص صندوق قبر شاه اسماعیل عنوان می‌کند: «این صندوق چوبی نتیجه زحمت و کار و ایمان ماهرترین استادان دوره صفوی است و از برجسته‌ترین شاهکارهای صنایع ظریفه ایران می‌باشد» (دیباج، ۱۳۴۳، ۷۸) و «دیگر تهیه نظیر صندوق قبر شاه اسماعیل مقدور نیست» (صفوی، ۱۳۷۰، ۲۳۸). با وجود اینکه بیشتر محققان اروپایی به هندی بودن صندوق‌ها اشاره کرده‌اند، صفوی صندوق منبتکاری قبر شیخ را از شاهکارها و آثار گرانبهای هنر ایران و صندوق قبر خاتمکاری شاه اسماعیل را از گرانبهاترین نوع خود در ایران به شمار می‌آورد (همان، ۲۳۶ و ۲۳۷). ابن بزاز اردبیلی تاریخ ساخت صندوق شیخ را دوره آل جلایر (۸۳۸-۷۴۰ هـ) عنوان کرده که در شهر تبریز ساخته شده و در دوره سلاطین صفوی مورد تعمیر قرار گرفته است (ابن بزاز اردبیلی، ۱۳۷۶، ۱۰۸). کیانمهر تاریخ ساخت آن را سال ۷۸۰ هـ (صنعتی، ۱۳۹۱: ۱۳) و خیرالهی حدود ۷۳۵ تا ۷۵۰ هـ نگاشته است (خیرالهی، ۱۳۸۸: ۶۵). در تعداد دیگری از پژوهش‌ها، آن را متعلق به نیمه دوم قرن هشتم هـ و جزء آثار هنری دوره تیموری به حساب می‌آورند (امری، ۱۳۹۱، ۶۰). تنها سند موجود که می‌توان برای مشخص نمودن تاریخ تقریبی اثر بدان متوسل شد کتیبه محرابی شکل و میناکاری شده در مرکز ضلع شمالی صندوق قبر شیخ است که به نام بانی صندوق اشاره دارد: «بانی هذا المرقد و المشهد القدسیه الولی الله الوالی صفی الحق والدین، قدس سره، العید موسی الصفوی». بر اساس کتیبه مذکور می‌توان ساخت صندوق قبر شیخ را به زمان صدرالدین موسی - پسر و جانشین شیخ - و همزمان با احداث گنبد الله‌الله یا اندکی بعد از اتمام ساختمان مقبره یعنی تاریخ تقریبی ۷۵۰ هـ نسبت داد (گلمغانی‌زاده و یوسفی، ۱۳۸۴، ۱۴۶). در خصوص تاریخ ساخت صندوق قبر شاه اسماعیل نیز تاریخ دقیقی ثبت نشده است. تنها، کتیبه وجه شرقی صندوق به نام سازنده اثر اشاره دارد:»

عمل مقصود علی» (جدول ۱). احتمال می‌رود مقصود علی پدر قاضی سلطان از زنان خوشنویس عهد شاه طهماسب بوده باشد (همان، ۴۴۶). در کتب یا منابعی که از استقرار همایون شاه در دربار شاه طهماسب گزارش‌هایی ارائه داده‌اند، هیچ اشاره‌ای به دو صندوق قبر اهدایی از جانب امپراتور هند به دربار صفوی صورت نگرفته است. علاوه بر آن در فهرست اسناد بقعه شیخ صفی نیز در خصوص اهدایی دو باب صندوق قبر از جانب همایون شاه، هیچ اطلاعات و مدرکی ثبت نگردیده است.

تطبیق ساختاری^۱ و هنری صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول با آثاری از دوره اسلامی در ایران
شکل کلی دو صندوق قبر مذکور مشتمل بر دو

جدول ۱. کتیبه دربردارنده نام اشخاص در صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول، ماخذ: نگارندگان

توضیح	کتیبه صندوق قبر شاه اسماعیل اول	توضیح	کتیبه صندوق قبر شیخ صفی
اجرا شده در وجه شرقی صندوق قبر شاه اسماعیل، دربردارنده نام سازنده اثر «عمل مقصود علی»		اجرا شده در مرکز وجه شمالی صندوق قبر شیخ صفی، دربردارنده نام بانی صندوق «موسی صفوی»	

تصویر ۴. شمسه ده تند اجرا شده در بقعه شیخ صفی، ماخذ: رئیس زاده، ۱۳۹۰، ۸۱.

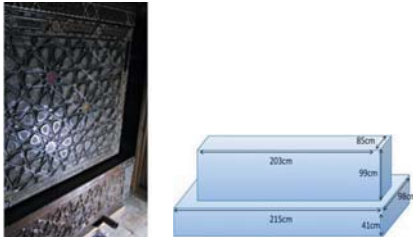
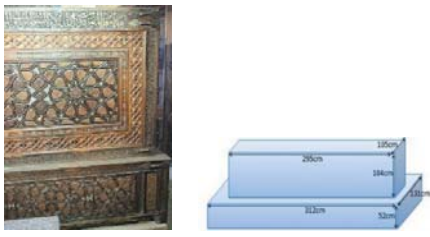

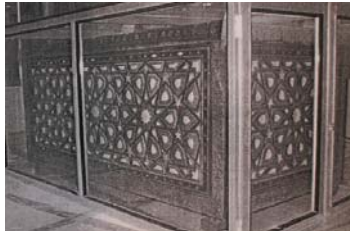

تصویر ۵. اسماء مبارک الله، محمد و علی در تزیینات بقعه، ماخذ: گل‌مغانی زاده و یوسفی، ۱۳۸۴، ۳۶۲.

صندوق قبرهای مذکور مانند بسیاری از صندوق قبرهای ساخته شده در ایران می‌باشد (جدول ۲). علاوه بر آن با دقت در جزییات نمونه صندوق قبرهای جدول ۲ می‌توان به شباهت بین نقش هندسی صندوق قبرها نیز که با استفاده از فن گره‌چینی به اجرا درآمده است پی برد. صندوق قبر شیخ صفی از نظر نقوش منبتکاری شده شباهت بسیار زیادی به صندوق قبر شرف‌الدین عیسی

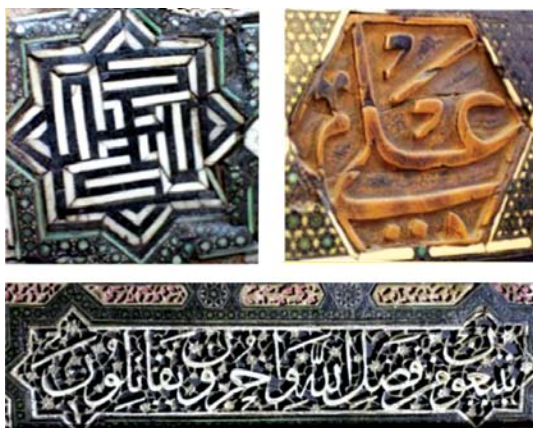
مکعب مستطیل بزرگ و کوچک بوده که بر روی یکدیگر قرار گرفته‌اند. از دوازده صندوق قبر موجود در بنای آرامگاهی شیخ صفی دو صندوق قبر به شکل جناقی و بقیه به شکل مکعب مستطیل ساخته شده‌اند که به افراد متفاوتی از نزدیکان شیخ تعلق دارند. فرم مکعب مستطیل به عنوان فرم شاخص در اکثر صندوق قبرها در نقاط مختلف ایران به چشم می‌خورد که بر این اساس می‌توان گفت فرم

جدول ۲. مقایسه فرم صندوق قبرها ماخذ: نگارندگان

آنالیز خطی از شکل مکعب مستطیل صندوق قبر شاه اسماعیل اول	آنالیز خطی از شکل مکعب مستطیل صندوق قبر شیخ صفی
شکل مکعب مستطیل صندوق قبر عبدالعظیم حسنی (ماخذ: همان، ۵۷)	شکل مکعب مستطیل صندوق قبر شاه صفی (ماخذ: خیرالهی، ۱۳۸۸، ۵۹)

تصویر ۷. نگاره یوسف و زلیخا، مأخذ: کورکیان، ۱۳۷۷، ۹۲

تصویر ۶. گوها و نمادهای مذهبی صندوق قبر شاه اسماعیل،
مأخذ: نگارندگان

از نقوش مشابه، سربند طوقی^۱ است که در هنر دوره صفوی رونق می‌گیرد که می‌توان ریشه آن را در اعتقادات هنرمندان صفوی یافت و حتی آن را یکی از ویژگی‌های زیبایی‌شناسی سبک صفوی به شمار آورد (کیانمهر و همکاران، ۱۳۸۴، ۲۲۳). نقش مشابه دیگر نقش ختایی یا همان گل شاه عباسی^۲ و غنچه این گل است که در بیشتر آثار هنری این دوره اعم از کتاب‌آرایی، کاشیکاری، منبتکاری، فلزکاری، قالبیابی، پارچه بافی و... دیده می‌شود. گل اناری یا شاه عباسی از عناصر ایرانی و خاص دوره صفوی به شمار می‌رود (همان، ۲۱۱) (جدول ۴). این نقش از نقوش پرتکرار صندوق قبر شاه اسماعیل است. شناخت نقوش اصیل ایرانی و کاربست آن در صندوق قبر شاه اسماعیل نمی‌تواند حاصل کار هنرمندان ناآشنا با منابع هنری ایرانی باشد. این شناخت و آگاهی و استفاده دقیق از نقوش نتیجه دانش و مهارت هنرمندان ایرانی است.

با دقت در تزیینات قسمت‌های مختلف بقعه شیخ صفی، اشتراکات بسیاری بین تزیینات بقعه و دو صندوق قبر مورد مطالعه می‌توان یافت. از جمله نقوش تزیینی مشترک در معماری بقعه و دو صندوق قبر مذکور می‌توان به گره هندسی بویژه نقش شمسه اشاره کرد. شمسه ده تندالگوی زیر بنایی و پرتکرار در بسیاری از گره‌های هندسی بقعه از جمله گره متن اصلی صندوق قبر شیخ صفی، شاه اسماعیل، سایر صندوق مقابر بقعه، کاشیکاری داخلی چینی‌خانه و نمای رواق شرقی ایوان دارالحدیث است (رئیس‌زاده، ۱۳۹۰، ۷۸ و ۸۱) (تصویر ۴). کاربرد نقش مشترک شمسه مرکزی در گره هندسی دو صندوق قبر مورد مطالعه و تزیینات معماری بقعه ذکاوت هنرمند ایرانی در کاربست نقوش هماهنگ با تزیینات معماری بقعه بوده و هنرمند هندی نمی‌تواند بدون مشاهده این تزیینات بر هماهنگی نقوش دو صندوق قبر مذکور مسلط بوده باشد. کاربست نام جلاله «الله» و نام مبارک «محمد» و «علی»

با تاریخ ساخت ۷۸۸ هجری قمری واقع در حرمخانه بقعه و صندوق قبر چوبی امامزاده عباس شهر ساری متعلق به قرن ۹ هجری قمری دارد. به طور کلی نقوش گیاهی از قبیل گل سه پر دالبردار یا همان گل شبدری که یکی از نقوش رایج هنر دوره تیموری است، گل چهار پر گرد، برگ، غنچه و قاب‌بندی ترنجی شکل از عناصر مشابه صندوق قبر شیخ با دو صندوق قبر مذکور است که با روش منبتکاری به اجرا درآمده‌اند. گره هندسی «ده تند» و «هشت» و آرایه فلزی در چهارگوش صندوق از دیگر عناصر مشابه بین صندوق قبر شیخ و شرف‌الدین عیسی و شکل دوپلانه و کتیبه محرابی شکل از عناصر مشابه صندوق قبر شیخ صفی و امامزاده عباس می‌باشد. بررسی‌های صورت گرفته در نقوش رحل منبتکاری شده موزه متروپولیتن متعلق به قرن ۸ هجری نیز شباهت‌هایی را با نقوش صندوق قبر شیخ صفی نشان می‌دهد (جدول ۳). رحل چوبی موزه متروپولیتن دارای کتیبه‌هایی با مضامین دینی و اعتقادی و عبارات شیعی از جمله ذکر صلوات بر پیامبر و دوازده امام معصوم است که بر طبق کتیبه موجود در رحل توسط هنرمند شیعه اصفهانی به نام «حسن بن سلیمان اصفهانی» ساخته شده است (جعفری فرد و همکاران، ۱۳۹۴، ۴۷ و ۴۶). این نکته از این نظر حائز اهمیت است که ساخت آثار چوبی با مضامین شیعی در قرن ۸ و ۹ هجری در ایران رایج بوده و صندوق قبر شیخ صفی نیز به دلیل شباهت‌های تزیینی با رحل چوبی مذکور، نمی‌تواند از این قاعده مستثنی باشد.

آنچه در هنر عصر صفوی درخور توجه است یگانگی هنرها ناشی از وحدت سیاسی و مذهبی است که در نتیجه آن، نوآوری و ابداع در یکی از هنرها به سرعت در دیگر هنرها نیز آشکار می‌شود (گلمغانی‌زاده و یوسفی، ۱۳۸۴، ۱۰۱). بر همین اساس اشتراکاتی بین نقوش صندوق قبر شاه اسماعیل و پارچه قلمکار دوره صفوی وجود دارد که نشان‌دهنده وحدت هنری در این دوره است. یکی

جدول ۳. مقایسه ساختاری صندوق قبر شیخ صفی با آثاری از دوره اسلامی در ایران ماخذ: نگارندگان

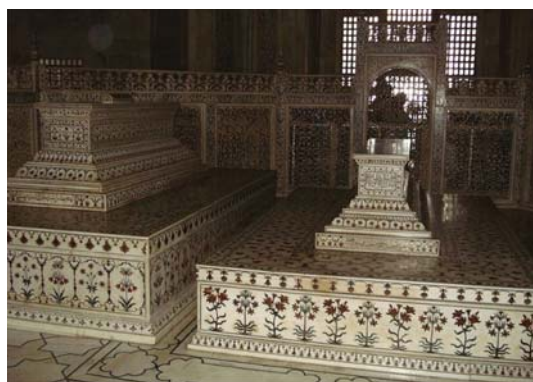
توضیح عناصر مشابه	نقوش صندوق قبر شرف‌الدین عیسی صفوی	نقوش صندوق قبر شیخ صفی
- گره هندسی مشابه ده تند و هشت - آلات گره مشابه: شمسه ده پر، ترقه، ترنج، پنج تند، ترنج، عروسک، شش شل، ستاره - گره چینی - منبتکاری: روسازی مقعر و محدب		
نقوش گیاهی مشابه: گل شبدر، غنچه گل شبدر، گل چهارپر دالبردار، اسلیمی دکمه-دار، کلاله. قاب‌بندی با ایجاد شیار بر روی آن		
آرایه فلزی مشابه		
توضیح عناصر مشابه	نقوش صندوق قبر امامزاده عباس ساری (ماخذ: کریمیان، ۱۳۹۱، ۶۶)	نقوش صندوق قبر شیخ صفی
شکل دو پلانه مکعب مستطیل وجود کتیبه به خط ثلث در حاشیه محیطی و روسازی مسطح کتیبه‌ها در هر دو صندوق قبر		
وجود کتیبه محرابی شکل قاب‌بندی ترنجی با ایجاد شیار بر روی آن منبت نقوش با روسازی مقعر و محدب نقوش گیاهی مشابه: گل شبدر، غنچه گل شبدر، گل چهارپر دالبردار.		
توضیح عناصر مشابه	نقوش رحل موزه متروپولیتن (ماخذ: پوپ، ۱۳۸۷ : لوح ۱۴۶۶)	نقوش صندوق قبر شیخ صفی
شکل محرابی مشابه در بدنه صندوق و پایه رحل شکل آلت طیل پیچ‌خورده مشابه شکل پنج ضلعی مشابه		

جدول ۴: نقوش مشابه صندوق قبر شاه اسماعیل و پارچه قلمکار دوره صفوی ماخذ: نگارندگان

توضیح عناصر مشابه	نقوش پارچه قلمکار دوره صفوی	نقوش صندوق قبر شاه اسماعیل
وجود شباهت در نقش گل شاه عباسی یا ختایی و غنچه آن		
سربند طوقی یا صنوبری: از نقوش شاخص و رایج در رشته‌های هنری گوناگون دوره صفوی از جمله منبتکاری صندوق قبر شاه اسماعیل و پارچه قلمکار صفوی		

است (متولی، ۱۳۹۱، ۱۸۹ و ۱۹۱). همچنین شاخص‌ترین علم دوره صفوی پرچمی با تصویر نورالفقار امام علی (ع) به عنوان نماد مذهب تشیع بوده است (همان، ۱۹۷). استفاده از الگوها و نمادهای تبلیغاتی مذهبی مانند نام مبارک علی (ع) و آیاتی از قرآن کریم از جمله سوره مبارکه انسان در صندوق قبر شاه اسماعیل نمی‌تواند با عقاید، بینش و نگرش مذهب تسنن همایون شاه همسو بوده باشد (تصویر ۶). با توجه به اینکه در جریان سفری که همایون شاه به دربار شاه طهماسب صفوی داشته است، شاه صفوی در برابر مساعدت‌های دربار، وی را به پذیرفتن مذهب شیعه دعوت می‌نماید ولی همایون با بیان اینکه آنچنان شیفته سلطنت نیست پایداری خود را در مذهب و عقیده خویش مطرح می‌سازد (سوگماری، ۱۳۸۳، ۶۷). وجود عناصر برگرفته از ایدئولوژی دوره سلطنت صدرالدین موسی (بانی صندوق قبر شیخ صفی) و حکومت صفوی در تزیینات دو صندوق قبر مذکور تا حدودی مغایر با ساختار مذهبی حکومت همایون شاه می‌باشد.

از نکات قابل تامل دیگر، استفاده از نقوش شاخص و شیوه منبتکاری شناخته شده دوره تیموری و صفوی (به ترتیب) در دو صندوق قبر مذکور است. از جمله کاربرد نقوش ختایی و اسلیمی به شکل گل شیدر یا سه‌پر، گل پنج‌پر و اسلیمی دکمه‌دار و منبتکاری با روسازی مسطح در کتیبه و روسازی مقعر و محدب در نقوش گیاهی دوره تیموری (کریمیان، ۱۳۹۲، ۶۷) و استفاده از سربند طوقی، نقش ستاره هشت‌پر موسوم به اختر یا شمسه ایرانی و ترکیب‌بندی ترنجی با ساقه ضربدری معروف به شیوه شاه طهماسبی در دوره صفوی است (کیانمهر و همکاران، ۱۳۸۴، ۲۱۱) (جدول ۷). شباهت شیوه منبتکاری و اصول زیبایی‌شناختی در صندوق قبر شاه اسماعیل

تصویر ۸: مقبره شاه جهان و همسرش در تاج محل، ماخذ: Henri Stirling, 2010, 163

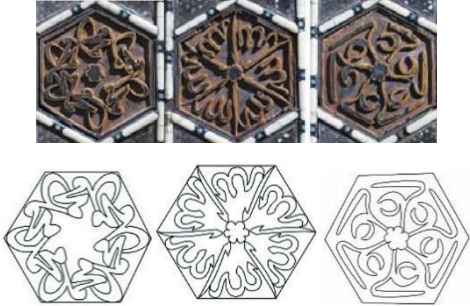
علاوه بر صندوق قبر شاه اسماعیل اول در نقاط مختلف بقعه نیز دیده می‌شود (تصویر ۵).

نحوه ترکیب‌بندی اسماء متبرکه در صندوق شاه اسماعیل و مهر سلطنتی شهریاران صفوی با مضمون «یا حنان یا منان» نیز به صورت چرخش شش‌تایی حول نقش مرکزی از دیگر اشتراکات موجود می‌باشد (جدول ۵).

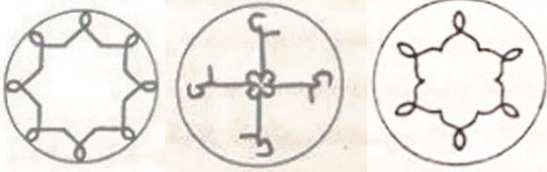
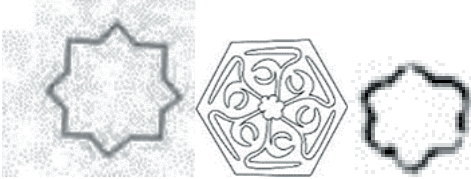
همچنین با بررسی‌های صورت گرفته در نقوش سکه‌های ضرب شده دوره صفوی، تشابهاتی در طرح قاب‌بندی سکه‌ها و نقوش صندوق شاه اسماعیل مشاهده می‌شود که نمونه‌هایی از آن در جدول ۶ ارائه شده است.

ذکر این نکته حائز اهمیت است که ضرب سکه با شعائر مذهبی شیعی در دوره صفوی از شیوه‌های موثر اشاعه اصلی‌ترین ارکان ایدئولوژی صفویه یعنی ترویج تشیع بوده است. در سال‌های آغازین حکومت صفوی سکه‌هایی با نام مبارک علی (ع) و عبارات «شهد ان لا اله الا الله»، «محمد رسول الله» و «علی ولی الله» ضرب می‌شده

جدول ۵. نحوه ترکیب بندی اسماء متبرکه در صندوق قبر شاه اسماعیل و مهر سلطنتی شهریاران صفوی ناخذ: نگارندگان

مهر سلطنتی شهریاران صفوی	آنالیز خطی اسماء متبرکه در صندوق قبر شاه اسماعیل اول

جدول ۶. تطبیق نقوش صندوق شاه اسماعیل اول و سکه دوره صفوی ناخذ: نگارندگان

طرح قاب بندی سکه های صفوی (ناخذ: قائینی، ۱۳۸۸، ۹۶)	نقوش صندوق شاه اسماعیل اول

استناد به این نگاره می توان گفت هنرمندان ایرانی در قرن ۹ هـ ق در ساخت انواع خاتم مهارت کافی داشته اند و ساخت صندوق خاتم کاری شیخ صفی توسط هنرمندان ایرانی دور از ذهن نخواهد بود.

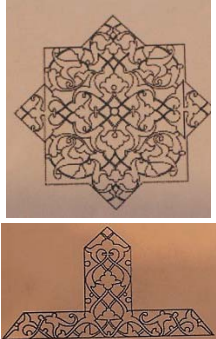
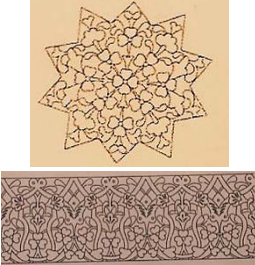
از آنجایی که عصر صفوی دوره طلایی هنر خاتم در ایران به شمار می آید (روزی طلب و جلالی، ۱۳۸۲، ۵۳)، تکنیک خاتم در صندوق قبر شاه اسماعیل نیز بسیار هنرمندانه و با دقت بالا به اجرا درآمده است. شیوه ابداعی هنر خاتم در دوره صفوی که به شیوه «گل بندی» معروف است در صندوق قبر شاه اسماعیل به اجرا درآمده که در آن منشورهای مثلث القاعده از پهلوی کنار هم چسبانده می شود تا گل و در نهایت قامه خاتم تشکیل شود. باید خاطر نشان ساخت هنر خاتم به سبک هندی کار بر روی سنگ مرمر بوده که از نظر مواد، مصالح مصرفی و طراحی نقوش شباهت زیادی به هنر خاتم سوریه دارد. هنرمندان هندی شاغل در این حرفه معتقدند خاتم در ایران ظهور کرده و از طریق مهاجران و تجار به هند وارد شده است (جدول ۸). با دقت در نمونه های خاتم هندی می توان گفت شیوه ساخت خاتم در هند بسیار ساده تر از شیوه کار در ایران بوده و تفاوت آشکاری با خاتم شناخته شده در ایران دارد. همچنین می توان اظهار داشت هنرمندان هندی مهارتی در

اول با دیگر آثار هنری دوره شاه طهماسب نیز ساخت این صندوق را در ایران و به دست هنرمندان ایرانی مسجل می سازد. از ویژگی های مثبت دوره صفوی تراش مقعر با حمیل های نازک است که این ویژگی در مثبت صندوق قبر شاه اسماعیل به خوبی نمایان است. همچنین وجود دری با مشخصات هنری و نام سازنده صندوق قبر شاه اسماعیل اول، ساخت این صندوق را به دست هنرمندان هندی ضعیف می کند (همان، ۲۱۷ الی ۲۲۰).

تطبیق خاتم کاری هند و ایران

خاتم کاری صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول از بارزترین و نفیس ترین تزیینات این دو صندوق قبر به شمار می آید. باید گفت قرن نهم هجری قمری دوره رواج هنر خاتم کاری در ایران بوده که در تزیین اشیاء چوبی مختلف، انواع جعبه ها، اسباب و آلات موسیقی استفاده می شده (روزی طلب و جلالی، ۱۳۸۲، ۵۴) و درودگران ایرانی در خاتم کاری و ظرایف دیگر استعداد و مهارت زیادی داشته اند (شاردن، ۱۳۷۵، ۸۷۹). یکی از نمونه های اعلای هنر خاتم این دوره در خاتم کاری شده در تصویر یوسف و زلیخا اثر استاد کمال الدین بهزاد پیشوای مکتب هرات است (روزی طلب و جلالی، ۱۳۸۲، ۵۴) (تصویر ۷). با

جدول ۷. نقوش شاخص دوره تیموری و صفوی در صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل اول، ماخذ: نگارندگان.

توضیح	صندوق قبر شاه اسماعیل اول	توضیح	صندوق قبر شیخ صفی
ترکیب بندی ترنجی در شمسه ایرانی: عناصر در یک لوزی محاط است و ساقه های آن به سمت مرکز گرایش دارد. سربند طوقی و نصف ترکیب بندی ترنجی در آلت چهارلنگه		گل شبدر یا سه پر، غنچه گل شبدر، گل چهار پر در شمسه ده پر. اسلیمی دکمه دار در حاشیه.	

جدول ۸. مقایسه خاتم صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل با نمونه خاتم هند ماخذ: نگارندگان

هنر خاتم به سبک هند (ماخذ: روزی طلب و جلالی، ۱۳۸۲، ۲۶)	خاتم صندوق قبر شاه اسماعیل اول	خاتم صندوق قبر شیخ صفی

بنابراین می توان گفت ساخت و ساز دو صندوق قبر مذکور با نهایت ظرافت و ویژگی های هنری در ایران و به دست هنرمندان ایرانی دور از ذهن نخواهد بود. این در حالی است که علیرغم شکوهی که در فضای آرامگاهی پادشاهان گورکانی هند حاکم است، اقدام به خصوصی در تزیینات و آراستگی قبور این پادشاهان صورت نگرفته است. «مقبره شاه جهان و حرم محترمه اش در سردابی است که چهار پنج پله می خورد. روی قبر هر یک تخته سنگی است مرمر، روی سنگ قبر ملکه آیات قرآن، ازهار و نباتات بسیار ممتاز منقش شده و روی سنگ قبر شاه جهان هیچ کلام الله نیست فقط اسم و تاریخ وفاتش است که روی سنگ قبر و گنبد و مناره های مرمرجواهرات نفیس نصب کرده بودند. مقبره اکبرشاه را که بنایی است بسیار ممتاز به حکم فرزندش جهانگیرشاه، در شهر سکندرا ساخته اند. جسدش در سردابی است وسط. روی مزار تخته سنگی است ساده. مقابر خانواده اعتمادالدوله در حجرات اطراف و روی تماما احجار مرمر منقش بسیار ممتاز است» (نوشاهی و صحاف باشی، ۱۳۷۵، ۷۳ الی ۷۷) (تصویر ۸ الی ۱۰). لازم به ذکر است تأثیرگذاری هنرمندان ایرانی در نحوه شکل گیری، معماری و تزیینات آرامگاه های پادشاهان گورکانی هند غیر قابل انکار است. با دقت در تصاویر مشاهده می شود بارزترین شیوه تزیینی در قبور پادشاهان هند، استفاده از

حد اعلا ی خاتم صندوق شیخ صفی و شاه اسماعیل اول نداشته اند.

تطبیق مقابر هند و ایران

در زمان حکومت شاه اسماعیل و دیگر شاهان صفوی تلاش های بسیاری جهت بازسازی مقابر متبرکه در ایران و عراق صورت گرفت. از جمله می توان اقدامات عمرانی و ساخت دو صندوق خاتمکاری برای مضجع شریف امام موسی کاظم (ع) و امام جواد (ع) در سال ۹۰۶ هجری قمری به دستور شاه اسماعیل اول (خیرالهی، ۱۳۸۸، ۱۵۰)، اقدامات عمرانی و خدماتی در خصوص مزارات متبرکه در مناطق مختلف ایران مانند قم، ری، ساوج بلاخ و ... به دستور شاه طهماسب اول و اقدامات عمرانی مهم شاه عباس اول در رابطه با مرقد مطهر امام رضا (ع) را نام برد (متولی، ۱۳۹۱، ۱۸۳). با توجه به تفکر رایج شاهان صفوی در خصوص اهمیت موضوع بازسازی و اقدامات عمرانی اماکن مقدس و متبرکه، توجه به تزیینات و شکوه فضای آرامگاهی بقعه شیخ صفی نیز امری طبیعی خواهد بود. اهمیت دو چهره شاخص خاندان صفوی یعنی شیخ صفی به عنوان نقطه آغاز طریقت و شاه اسماعیل اول بواسطه بنیانگذاری مذهب تشیع در ایران، ایجاب می کرده که مقبره شایسته و درخور توجهی جهت گرامیداشت این دو شخصیت احداث گردد.

تصویر ۱۰. مقبره خانواده اعتمادالدوله، هند، ماخذ: همان، ۱۶۳

تصویر ۹. مقبره اکبرشاه، هند ماخذ: Henri Stirling, 2010, 163

شیخ و شاه اسماعیل به هنر هند نسبت داده شود نوع مواد و مصالح مصرفی در آن‌ها از جمله چوب فوفل بوده است زیرا درخت فوفل در نواحی گرم و مرطوب از جمله شبه قاره هند رشد می‌کند و این در حالی است که نیاز هنرمندان به چوب این درخت از طریق واردات آن برطرف می‌شده است (روزی طلب و جلالی، ۱۳۸۲، ۱۰۸). از طرفی و فور یک نوع ماده مصرفی مانند عاج یا استخوان در هند نیز نمی‌تواند دلیل محکمی در خصوص ساخت صندوق مقابر در آن کشور باشد. مصرف عاج و استخوان در دیگر آثار هنری ایران نیز رایج بوده است. بیشترین ماده مصرفی در مقابر پادشاهان گورکانی هند سنگ مرمر سرخ و سفید بوده و استفاده از چوب‌های نام برده و یا مصالح خاتمکاری در مقابر هند دیده نمی‌شود.

سنگ مرمر سفید و سرخ، نقاشی و حجاری بر روی آن بوده و هیچ استفاده‌ای از چوب و هنرهای مرتبط با آن (خاتمکاری، منبتکاری، گره‌چینی و ...) صورت نگرفته است. نقوش نیز بسیار ساده و متفاوت از نقوش به کار رفته در دو صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل می‌باشد.

بررسی مواد و مصالح مصرفی

مواد و مصالح مورد استفاده در هر دو صندوق قبر مذکور عبارت است از چوب فوفل، گلابی، آبنوس، ملج، شمشاد و استخوان یا عاج که لازم به ذکر است در آثار چوبی سده ۱۰ الی ۱۲ هجری قمری کاربرد مصالحی از جمله چوب چنار، فوفل، گلابی، عناب، گردو، توت، کاج، استخوان، عاج، صدف، طلا و نقره در ایران رایج بوده است (دادور و دالایی، ۱۳۹۴، ۲۵۲). شاید یکی از دلایلی که باعث گردیده صندوق قبر

نتیجه

با تکیه بر پژوهش‌ها و مطالعات انجام گرفته در خصوص نقد فرضیه اهدا نمودن صندوق قبر شیخ صفی و شاه اسماعیل از جانب همایون شاه به شاه طهماسب اول صفوی و انتساب خاستگاه هندی به این دو صندوق قبر در گزارش‌های جهانگردان اروپایی می‌توان به یافته‌ها و نتایج ذیل اشاره نمود؛ علیرغم نظریه‌هایی که ساخت هر دو صندوق قبر را به یک دوره زمانی نسبت می‌دهند باید گفت ساخت این دو صندوق قبر همزمان نبوده است؛ یافته‌ها بر اساس نوع تزیینات و کتیبه‌های موجود در هر دو صندوق حاکی از آن است که صندوق قبر شیخ صفی به هنر دوره تیموری و صندوق قبر شاه اسماعیل به هنر دوره صفوی تعلق دارد. به عبارتی چون ساخت این دو صندوق قبر همزمان نبوده نمی‌توان پذیرفت که هر دو اهدایی همایون شاه به شاه طهماسب بوده باشد. بررسی و مقایسه این دو اثر ارزشمند با آثار دیگری از هنر دوره اسلامی در ایران نشان‌دهنده وحدت هنری در میان این آثار می‌باشد. ضمن آنکه علاوه بر وحدت هنری، ارتباط بین ایدئولوژی و هنر به عنوان ویژگی دیگر آثار دوره اسلامی در ایران، در هر دو صندوق مشهود است. از نظر ساختاری شکل مکعب مستطیل در هر دو صندوق، مشابه بسیاری از صندوق قبرها در نواحی مختلف ایران است. تزیینات و فنون اجرایی نیز در آثار هم‌دوره با دو صندوق قبر مذکور مشاهده گردیده است. وجود اشتراک بین تزیینات

بقعه و صندوق قبرها از جمله نقش مشترک گره هندسی و اسماء جلاله از دیگر یافته‌های حائز اهمیت است. ضمن آنکه در مهر سلطنتی شهریاران صفوی و صندوق قبر شاه اسماعیل نیز نقوش مشترکی به چشم می‌خورد. استفاده از الگوها و نمادهای تبلیغاتی مذهب تشیع یکی از اقدامات مهم حکومت صفوی است که در قالب عناصر نمادین در حوزه آثار هنری نیز بروز کرده است. ارائه این الگوهای تبلیغاتی در سکه‌ها، درفش و دیگر اشیا تاثیرگذار در جامعه صفوی، نقطه اشتراکی با تزیینات صندوق شاه اسماعیل با کاربست آیات قرآن کریم و نام مبارک امام علی (ع) دارد. توجه به عالی‌ترین نوع تزیینات همراه با مضامین ایدئولوژی در هر دو صندوق حاکی از دانش، مهارت و تسلط هنرمندان ایرانی است. در خصوص نقوش هر دو صندوق نیز باید گفت رایج‌ترین نقوش دوره تیموری و صفوی مورد استفاده قرار گرفته است. نقش گل شبدری یا گل سه‌پر و اسلیمی دکمه‌دار در صندوق شیخ صفی و نقش اسلیمی دهان اژدری، سربند طوقی و گل شاه عباسی در صندوق شاه اسماعیل از آن جمله‌اند. منبتکاری هر دو صندوق نیز از ویژگی‌های شناخته شده این فن در دوره تیموری و صفوی تبعیت می‌نماید به گونه‌ای که منبتکاری صندوق شیخ با روسازی مقعر، محدب و مسطح و صندوق شاه اسماعیل با نوعی تراش مقعر با حمیل‌های نازک به اجرا درآمده است. نکته حائز اهمیت که در خصوص صندوق شاه اسماعیل وجود دارد کاربست ترکیب‌بندی ترنجی و منبت مخصوص زمان سلطنت شاه طهماسب اول است. نوع خاص خاتمکاری صندوق شیخ و شاه اسماعیل تفاوت بسیاری با خاتم رایج در هند داشته به عبارتی خاتم به سبک هندی کار بر روی سنگ مرمر بوده که از نظر مواد، مصالح مصرفی و نقوش، شباهت زیادی به هنر خاتم سوریه دارد. این در حالی است که خاتم ایران از نظر نقش و ماده مصرفی بسیار غنی بوده و تفاوت بسیاری با خاتم هند دارد. همچنین تفاوت در نوع تزیین و مصالح مصرفی در قبور آرامگاه‌های هند و ایران تفاوت دیگری است که هندی بودن دو صندوق قبر مذکور را ضعیف می‌نماید. سبک رایج تزیین در آرامگاه‌های هند استفاده از سنگ مرمر سرخ و سفید بوده این در حالی است که صندوق شیخ و شاه اسماعیل با استفاده از چوب و شیوه‌های متنوع تزیینات چوبی، ساخته و پرداخته شده است. ضمن آنکه در اسناد بقعه و منابعی که به اقامت همایون شاه در دربار شاه طهماسب پرداخته‌اند هیچ اشاره‌ای به دو صندوق مذکور و اهدا نمودن آن‌ها از جانب همایون شاه به شاه طهماسب نشده است.

بر پایه مطالعات تاریخی، تطبیق‌ها و تحلیل‌های صورت گرفته در خصوص فرضیه مورد نقد پژوهش، می‌توان گفت دو صندوق قبر مذکور هدیه همایون شاه به شاه طهماسب اول صفوی نبوده است، لذا می‌توان ابراز کرد این دو صندوق خاستگاه ایرانی داشته و با مهارت هنرمندان ایرانی و به سبک هنر ایرانی ساخته و پرداخته شده‌اند.

منابع و مأخذ

قرآن کریم

اردبیلی، ابن بزاز، ۱۳۷۶، صفوة الصفا، با مقدمه و تصحیحی غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: زریاب. امرایی، مهدی، ۱۳۹۱، هنر منبت، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). ایزدپرست، زیبا، ۱۳۸۵، گیاه لوتوس تا اسلیمی و ختایی، رهپویه هنر، شماره ۱، ۶۱-۵۸. آژند، یعقوب، ۱۳۸۸، اصل ختایی در کتاب آرایبی ایران، فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره، شماره ۱۰، ۲۹-۱۷. پارسادوست، منوچهر، ۱۳۸۱. شاه طهماسب اول. تهران: شرکت سهامی انتشار. پوپ، آرتر آیم و اکرم، فیلیس. ۱۳۸۷. سیری در هنر ایران. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. جعفری فرد. زهرا و همکاران. ۱۳۹۴. تالوئ شعارهای شیعی بر آثار چوبی دوره سلجوقی تا آغاز دوره

- تیموری، نشریه شیعه شناسی، شماره ۵۲، ۵۲-۳۵.
- خیراللهی، مژگان، ۱۳۸۸. صندوق قبرهای چوبی بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی: شناخت طرح، فن و محتوی. کارشناسی ارشد؛ ایران، تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای اسلامی.
- دادور، ابوالقاسم و دلایی، آزاده، ۱۳۹۴. مبانی نظری هنرهای سنتی ایران در دوره اسلامی. تهران: مرکب سپید.
- دیباچ، اسماعیل، ۱۳۴۳. راهنمای آثار تاریخی اردبیل. تبریز: بی نا.
- رای، سوکمار، ۱۳۸۳. همایون در ایران. ترجمه کیوان فروزنده شهرکی. تهران: آرون.
- روزی طلب، غلامرضا و جلالی، ناهید، ۱۳۸۲، هنر خاتم، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
- رئیس زاده، سارا، ۱۳۹۰، ارزشهای نمادین در نقوش هندسی مجموعه شیخ صفی، فصلنامه علمی پژوهشی هنرهای تجسمی نقش مایه، شماره ۹، ۸۴-۷۳.
- شاردن، ژان، ۱۳۷۵. سیاحتنامه شاردن. ترجمه محمد عباسی. تهران: امیرکبیر.
- صفری، بابا، ۱۳۷۱. اردبیل در گذرگاه تاریخ. جلد ۲. اردبیل: دانشگاه آزاد اسلامی.
- صنعتی ایرانی، هاله، ۱۳۹۱. طراحی و اجرای لایتینگ های چوبی در فضاهای داخلی بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی بر اساس آثار چوبی آن. کارشناسی ارشد؛ ایران، تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای اسلامی.
- قائینی، فرزانه، ۱۳۸۸. سکه شناسی دوره صفویه. تهران: پازینه.
- کریمیان، معصومه، ۱۳۹۱. ساخت رحل قرآن بر اساس منبت کاری تیموری. کارشناسی ارشد؛ ایران، تبریز، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده هنرهای اسلامی.
- کورکیان، م. ۱، ۱۳۷۷، باغهای خیال، ترجمه پرویز مرزبان، تهران: فرزانه.
- کیانمهر، قباد و همکاران، ۱۳۸۴. تاثیر ایدئولوژی صفویان بر منبت کاری دوران حکومت شاه طهماسب. ویژه نامه علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، شماره ۴۰، ۲۳۴-۲۰۳.
- متولی، عبدالله، ۱۳۹۱. صفویه و الگوها و نمادهای تبلیغات مذهبی در ساختار حکومتی اش. نشریه ادیان و عرفان، شماره ۴۰، ۲۰۲-۱۷۱.
- نوشاهی، عارف و صحاف باشی، اسماعیل، ۱۳۷۵. مقابر هند. نشریه فلسفه و کلام، شماره ۳۷، ۸۴-۶۸.
- ویور، ام ای، ۱۳۵۶. بررسی مقدماتی مسایل حفاظتی پنج بنای تاریخی ایران. ترجمه کرامت الله افسر. تهران: سازمان حفاظت آثار باستانی.
- یوسفی، حسن و گلغانی زاده اصل، ملکه، ۱۳۸۴. باستان شناسی و تاریخ هنر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، اردبیل: نیک آموز.
- یوسفی، حسن و گلغانی زاده اصل، ملکه، ۱۳۸۹. هنرهای شیعی در مجموعه تاریخی و فرهنگی شیخ صفی الدین اردبیلی، اردبیل: یاوریان.
- یوسفی، حسن و گلغانی زاده اصل، ملکه، ۱۳۹۰. روضه وحید آفاق، اردبیل: یاوریان.

Brand, R. Hillen. 1998. Safavid Art And Architecture, London, British Museum.

Sheil, Lady (Mary). 1978. Glimpses of Life And Manners In Persia, Second Edition Arno Press, New York.

Henri Stierlin, 2010. Islamic Art And Architecture From Isfahan To The Taj Mahal, New York

the study of their design, technique and contents. Master; Iran, Tabriz, Tabriz Islamic Art University.

Kianmehr, Ghobad and Partners 2005. The influence of Safavid ideology on woodcarving On the rule of Shah Tahmasb. Journal of The Faculty of Letters and Humanities University of Esfahan Number 40. 203-234.

koorkiyam.am.1919. Fantasy gardens. . Translation from Parviz Marzban. Tehran: farzan.

Motavalli. Abdullah. 2013. Symbols of religious propaganda in the Safavid government. Religions and mysticism Journal. Number 40. 171-202.

Noshahi. Aref and Sahafbashi. Esmail. 1997. Indian tombs. Philosophy and theology Journal. Number 37. 68-84.

Parsadoust. Manouchehr. 2003. Shah Tahmasb. Tehran: enteshar.

Pop. Arthur and Ackerman. Phyllis. 1909. Search in Iranian art. Tehran: Scientific and cultural publications.

Ray. Soukmar. 2005. Homayoun in Iran. Translation from Forouzande shahraki. Tehran: Aroon.

Rouzitalab. Gholam Reza and Jalali Nahid. 2007. Inlay art. Tehran: samt.

Safari. baba. 1991. Ardebil on the history track. Volume 1 & 2. tehra: Azad University of Ardebil

Sanati Irani, haleh. 2013. Disigning and fabrication Wooden lightings, in interior spaces of Ardabil sheikhsafi shrine, on the basis of its wooden works. Master; Iran, Tabriz, Tabriz Islamic Art University.

Shardin. Jean. 1997. Shardin, s Travelogue. Translation from Mohammad Abbasi. Tehran: Amirkabir.

viyur. MA. 1978. Preliminary review of the conservation issues of the five historic buildings of Iran.

Yousefi, Hassan and golmaghanizadeh asl, malake. 2006. Archeology and History of the Art of the Sheikh Safi al-Din Ardebili. Ardabil: Nikamooz.

Raeiszadeh. Sara. 2012. Symbolic Values in Geometric Patterns of Sheikh Safi Collection. Naghshmayeh journal. Number 9. 73-84.

Sheil, Lady (Mary). 1978. Glimpses of Life And Manners In Persia, Second Edition Arno Press, New York.

Translation from Keramatollahe Afsar. Tehran: Antiquities Organization.

Yousefi, Hassan and golmaghanizadeh asl, malake. 2010. shiah arts in history and cultural ensemble of shaikh safi al-din in ardabil. Ardabil: yavariyan.

ziba. Ezadparast. 2007. Lotus Plant to Arabesque and khataei. Rahpouye honar journal. Number 1. 58-61

Are two caskets presented by Homayoun Shah to Shah Tahmasb I and made by Indian artists?

What reasons would confirm the Iranian origin of the Shaykh Safi's and Shah Ismail's caskets?

Research method in this essay is descriptive and analytical and the approach of this research is Comparative. Also data has been gathered via field study and library research. This article contains important and significant results. The presentation of wooden boxes by Homayoun Shah to Shah Tahmasb was referred to in none of the studied historical sources. In addition, these two caskets belong to two different historical periods; a fact that dismisses the possibility of their concurrence and presentation of both by Homayoun Shah to Shah Tahmasb. Also, decorative patterns and executive techniques in the aforementioned caskets have followed the sources of the Timurid and Safavid periods in Iran. Decorative patterns and executive techniques specify that these two caskets were made by Iranian artists who were familiar with original and Iranian art sources. In other words, Indian artists could not be exactly well-informed of the artistic and original Iranian sources. These two caskets in terms of shape and form are like other caskets built in Iran. In other words, their form is cubic. Another important result is the existence of similarity between tomb decoration and decoration of these two caskets. The carvings of both caskets are similar to the carvings of the Timurid and Safavid periods. Also the most common motifs of the Timurid and Safavid periods were used. Eventually based on historical studies and comparisons and analysis, it can be said that these two caskets were not Homayoun Shah's gifts to Shah Tahmasb safavi, therefore these two wooden caskets have Iranian origin and were made by Iranian artists and in accordance with the Iranian art style.

Keywords: Casket, Shaykh Safi, Shah Ismail I, Traditional Arts, Timurid Art, Gurkanian Art, Safavid Art

References :

The Holy Quran

Amraei, Mehdi. 2013. Art carving. Tehran: samt.

Ardabili, Ibn Bazzaz. 1998. Safwaft al-Safa . Translation from Gholam Reza Tabatabaee . Tehran: Zaryab.

Azhand, Jacob . 2010. Khataei in Book Design in Iran. Negareh journal. Number 10. 17-29.

Brand, R. Hillen. 1998. Safavid Art And Architecture, London, British Museum.

Dadvar, Abul Qasem and Dalaei, Azade. 2016. Theoretical Foundations of Iranian Traditional Arts in the Islamic Period. Tehran: Markabe sepid.

Dibaj, Esmail. 1965. Ardabil Historical Guide. Tabriz: bina.

Farzaneh, Ghaeni. 2010 . Knowledging the Safavid dynasty coins. Tehran: Pazineh.

Gafarifard, Zahra and partners. Shiite slogans on the Seljuk period wooden works until the beginning of the Timurid period. Shiite Knowledge journal. Number 52. 35-52.

Henri Stierlin, 2010. Islamic Art And Architecture From Isfahan To The Taj Mahal, New York.

Karimiyan, Masoomah. 2013. Creating the Qur'anic place based on the Timurid carvings. Master; Iran, Tabriz, Tabriz Islamic Art University.

Kheirollahi, mozhgan. 2009. wooden tomb chests of sheikh safi-al-din ardabilis mausoleum:

Research on the Main Origin of the Caskets of Shaykh Safi and Shah Ismail Safavi*

Abbas Ghaffari, PhD, Assistance Professor, Faculty Member and Head of Multimedia Faculty, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

Maryam Salahi, MA in Islamic Arts, Tabriz Islamic Art University, Lecturer at Department of Art, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

Received: 2017/2/10 Accepted: 2017/5/17

The caskets of Shaykh Safi al-Din Ardabili and Shah Ismail Safavi are considered as the wooden and exquisite works of Islamic art. Current location of these two caskets is the tomb of Shaykh Safi al-Din Ardabili in the city of Ardabil. Shaykh's casket belongs to the Timurid period while Shah Ismail Safavi's casket belongs to the Safavid period. These two caskets have been built with different techniques such as carving, inlay, mosaic and wood drainage, and decorated with types of Iranian noble designs. The construction of these two caskets has been attributed in many Western and sometimes Iranian sources to the reign of Homayon Shah, the Indian emperor, and Indian artists. However, according to studies and researches, there are many reasons for the originality and Iranian origin of these two caskets; among which are the differences between the ornaments, the types of decorations and consuming materials and the different methods of inlaying in tombs in India and Iran, the structural similarity of the two caskets with works of the Islamic period in Iran as well as presenting the name of the Iranian artist and founder in the inscriptions of these two wooden caskets and other historical reasons that have been analyzed in a detailed manner in the research process. This important detail is explained by the above-mentioned reasons in order to disambiguate the origin of the two works of the Islamic period in Iran.

The necessity of this article is due to the fact that no research has been done in connection with the Iranian origin of these two caskets and only decorations are checked in articles that are linked with these two caskets. The purpose of the present research is to criticize the hypothesis of presentation of these two caskets as gifts by Homayoun Shah to the Safavid Shah Tahmasb I and to prove the Iranian origin of these two great works of art in the Timurid and Safavid era territory in Iran. The research aims at answering the following main questions:

*This paper is extracted from the MA thesis of Maryam Salahi titled "Designing and Creation of A Wooden Table based on the Decorations of the Caskets of Shaykh Safi and Shah Ismail Safavi" conducted under supervision of Dr. Abbas Ghaffari.